

Գ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Սյունիքի վաճառական կալվածատիրությունը IX—XIII դարերում, 1973, 266 էջ

Միջնադարյան Հայաստանի վանական սեփականատիրությունը ավատական կալվածատիրության անկապտելի մասն է կազմում և նրա տարբեր կողմերի հետազոտությունը կարևոր նշանակություն ունի երկրի սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակութային պատմությունը լուսաբանելու համար: Հարցի համակողմանի քննության բնագավառում հայ պատմագիտական միտքը ղղալի նվաճումների է հասել. հրապարակի վրա են ինչպես բովանդակ Հայաստանի, այնպես էլ առանձին նահանգների աշխարհիկ և հոգևոր կալվածատիրության այլևայլ իրողությունների քննությանը նվիրված մի շարք մենագրություններ ու հոդվածներ, որոնցում այս կամ այն չափով ներկայացված են հիշյալ սեփականատիրական կազմակերպությունների ինչքային կացությունը, վարչական, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, կրթական-մշակութային գործունեությունը: Սակայն զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի վանական-եկեղեցական սեփականատիրությունն իբրև ինքնուրույն բնագավառ դեռևս հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դարձել և նրա մի շարք երևույթներ տակավին կարոտ են մանրազնին քննության:

Գրախոսվող աշխատությունը նվիրված է միջնադարյան Հայաստանի առավել ինքնամիտի բնաշխարհի՝ եպիսկոպոսանիստ Սյունյաց նահանգի վանական կալվածատիրության հետազոտությանը, որն առանձնահատուկ տեղ է զբաղում ինչպես վարչա-քաղաքական անհամեմատ ինքնուրույն վիճակի, այնպես էլ վանքապատկան սեփականության դրսևորումները լուսաբանող աղբյուրների առատության առումով: Նահանգի վանական միաբանությունների բազմակողմանի գործունեությունը լայնորեն արտացոլված է Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ, մետրապոլիտ, նշանավոր պատմիչ Ստ. Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» ստվարածավալ երկում, ինչպես նաև վանական շինվածքների որմերին փորագրված բազմաթիվ արձանագրություններում, որոնք վերջին տարիներում գիտական-քննական վերծանություններով հրապարակվեցին «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի երեք հատորներում (II, III, IV):

Ուսումնասիրության սկզբում Գրիգորյանը քննում է առանձին անապատականների, ճգնավորների, ապա նաև վանական միաբանությունների առաջացման սոցիալ-տնտեսական պայմանները վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանում: Հետագայում այդ առանձին ճգնավոր-միայնակյացները միանալով կազմում են վանական եղբայրություններ՝ մեծաքանակ հողային տարածություններով, արտադրության միջոցներով և օժանդակ ձեռնարկություններով, որով և հիմք է դրվում հոգևոր սեփականատիրությանը: Զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում վանքերը ավելի են ընդարձակում իրենց տիրույթները, զանազան եղանակներով նոր կալվածքներ, այդ թվում առանձին

գյուղեր ու շահութաբեր հաստատություններ ձեռք բերում, այսպիսով դառնալով աշխարհիկ խոշորագույն կալվածատերերին հավասարազոր կազմակերպություններ: Հեղինակը քայլ առ քայլ հետևելով Սյունիքի վանքերի տնտեսական հզորացման ընթացքին, ներկայացնում է վանական հուշարձանախմբերի և առանձին տաճարների կառուցման ժամանակագրությունը, տալիս է նահանգի առավել նշանակալի հոգևոր մշակութային կենտրոնների ամփոփ բնութադրումներ: Այս բաժնում ուշադրության արժանի է նահանգի խոշոր վանքերի վանքապատկան գյուղերի ցանկը, որը հեղինակը քաղել է Ստ. Օրբելյանի երկից և վիժական բնագրերից: Հետազոտության այս հատվածի վերջում առանձին ենթավերնագրերի տակ վերլուծվում են վանքերի սեփականության ձևերը, նրանց ընդարձակման և կենտրոնացման եղանակները, վանքապատկան տնտեսության ճյուղերը, եկամտաբեր ձեռնարկությունների զործունեությունը, ջրօգտագործման կազմակերպումը վանական տնտեսություններում և այլն: Մատենագրական և վիժագրական բազմաթիվ վկայություններով ներկայացվում են վանքերի զանազան և հոգեցատու կալվածքները, առանձին անհատների նվիրատվությունները, վանքապատկան ստացվածքների օտարումներն ու նրանց վերահաստատումները:

Մենագրության 2-րդ գլխում հեղինակը քննում է Սյունիքի հոգևոր կալվածատիրության բնույթի, կառուցվածքի և ներքին կազմակերպության մի շարք հարցեր: Լուսաբանված են վանական կալվածատիրության երկու հիմնական ձևերի՝ անձնակալ և ընդհանուր (վանքապատկան) սեփականության հարաբերությունները, նրանց տնօրինման առանձնահատկությունները: Ուշագրավ դիտողություններ են արվում վանքապատկան սեփականության ապահարկության և անձնամխելիության վիճակի մասին, հատկապես օտար նվաճողների գերիշխանության պայմաններում: Հանգամանորեն ներկայացվում են խոշոր վանքերի սեփականատիրության վարչատնտեսական կառուցվածքը, վանական հայրերի ստորակարգության կացությունը, վանքերի առաջնորդների իրական հոգևոր բարձրաստիճան կալվածատերերի տնտեսական գործունեությունը:

Սյունիքի վանքերի սեփականության ձևերը, նրանցից ստացած խոշոր հասույթները ներկայացվում են աշխատության 3-րդ գլխում: Վանքապատկան հողատարածությունների մշակման, հասութաբեր հաստատությունների շահագործման եղանակների մասին պատկերացում ենք կազմում աղբյուրների, հատկապես վիժագրերի տվյալներից, ըստ այսմ ի հայտ են բերվում վանքապատկան և վանքանկապատկ գյուղերի (գյուղացիների) կոռալին աշխատանքի բազմազան կիրառությունները վանական տնտեսության զանազան ճյուղերում: Այս առթիվ արժեքավոր տվյալներ է պարունակում Ստ. Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հուլիսյան մասին հավելվածը, որը թեև ավելի ուշ ժամանակների վավերագիր է, սակայն հստակ պատկերացում է տալիս նաև քննվող ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած կոռապարտության մասին: Պարզվում է, որ Տաթևի եպիսկոպոսարանին հարկատու գյուղացիները աթոռի նկատմամբ ունեին երկու տեսակի կոռալին պարտավորություն՝ աղյուսեմեմբում հասույթ՝ գյուղատնտեսական մթերքների ձեռք և աշխատապարտ ռեմտա, որն արտահայտվում էր վանական տնտեսության մեջ կատարվող անվճար աշխատանքով: Սակայն վանքերի եկամուտների պատկառելի մասն էր կազմում եկեղեցական հիմնական հարկը՝ տասնամորթը, որ վաղ միջնադարում մեծ մասամբ առնվում էր բնամթերքով և հայտնի էր իբրև պտուղ (պտղի): Մատեն-

նադրական աղբյուրներում, հատկապես դատաստանագրքերում ու կանոնադրություններում պահպանված վկայությունների հիմամբ Գրիգորյանը պարզում է տասանորդի բովանդակությունը, նրա սահմանման կարգը, հավաքման ու բաշխման աստիճանական փուլերը:

Ուսումնասիրության 4-րդ գլուխը նվիրված է վանքերի կրթական և բարեկործական հաստատությունների բնությանը: Հեղինակն, ըստ երևույթին, իր նպատակներից դուրս համարելով Սյունիքի հոգևոր կենտրոնների գործունեության այս կողմի լուսաբանումը, խիստ համառոտակի, մեկ-երկու էջում հապշտապ թվարկում է նահանգի կրթա-գիտական օջախները, հարևանցի հիշատակում գրանցում գործած մի քանի վարդապետների անուններ:

Հետազոտության վերջին գլուխը, ըստ հեղինակի մտահղացման, պետք է ներկայացնեք նահանգի գյուղացիության սոցիալական ընդլզումները վանքերի ու եկեղեցիների դեմ: Հարցը բնության առարկա է դարձել միջնադարյան Հայաստանի ընդհանուր պատմությանը նվիրված բազմաթիվ աշխատություններում, ինչպես նաև մի ամբողջ շարք հատուկ ուսումնասիրություններում: Մյուս կողմից, Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ Ստ. Օրբելյանի երկում մանրամասն նկարագրված են Տաթևի վանքապատկան Ֆուրաբերդ, Տամալեկ, Ավելա-գաշտ գյուղերի բնակիչների ապստամբությունները վանական կենտրոնի դեմ, այլ հայեցակետով թափանցիկ ակնարկված է պայքարի սոցիալական բովանդակության մասին: Այստեղ մենագրության հեղինակն առանձին ասելիք չպետք է ունենար, և նա բավարարվում է նորից համառոտակի նկարագրելով Տաթևի դեմ բռնկված ընդլզումների դրվագները, դրանք դիտելով իբրև թոնդրական սոցիալական շարժման յուրատեսակ դրսևորումներ: Այս կապակցությամբ հեղինակն առաջարկում է պատմա-բանասիրական մի քանի լրացումներ և շտկումներ (օրինակ՝ Ստ. Օրբելյանի հայտնի վկայության՝ Զավախիշ-վիլու մեկնաբանության շտկումը—էջ 230):

Խրախոսելի են հեղինակի փորձերը ստուգաբանելու և որոշելու Սյունիքի մի շարք գյուղերի տեղագրությունը, որ նա կատարել է այդ հարցին նվիրված առանձին հոդվածում: Սակայն Ցուր = Սվաբաց նույնացումը պարզունակ է թվում և անհամոզիչ ոչ միայն հնչյունական անհամապատասխանությունների առումով, այլև նրանով, որ հեղինակը այդ նույնացումն անելուց առաջ իր համար դեռ չի պարզել, թե որ գյուղի մասին է խոսքը՝ Ցուր, Ցուրաբերդ, Ցուրագետ, թե Ցուրավանք, քանի որ Օրբելյանի երկում սրանք հիշատակվում են ինքնուրույնաբար և նրանց նույնացումը կամ տարբերակումը այնքան էլ հստակ չէ:

Իբրև գրախոսվող ուսումնասիրության կարևոր արժանիք նշելի է նրա աշխույժ շարադրանքը և հստակ հայերենը, որ շնայած մի շարք օտարլեզվյան բառերին ու անհաջող ձևակերպումներին, ընդհանուր առմամբ ընթերցվում է հետաքրքրությամբ:

Գրիգորյանի գրախոսվող աշխատության մեջ մենք նկատել ենք նաև մի շարք թերություններ, փաստական անճշտություններ և աղբյուրների ոչ իրական մեկնություններ, որոնցից առավել կարևորները ներկայացնում ենք այստեղ, նպատակ ունենալով օգնելու ինչպես ընթերցողներին, այնպես էլ հեղինակին: Առաջին դիտողությունը վերաբերում է աշխատության մեջ վկայակոչվող աղբյուրների, հատկապես վիմագրերի մեկնաբանությանը: Գրքի տարբեր էջերում (16, 18, 19, 115) հեղինակը հավաստիացնում է, որ Սյու-

ներքի խոշոր վանքերի վիմական բնագրերը անձամբ ստուգել և անհրաժեշտ դեպքերում վերծանել, հավաքել է: Իմանում ենք նաև, որ նրա ձեռքի տակ են Լդել Ս. Բարխուդարյանի տպագրված և անտիպ նյութերը (հատկապես «Դիվանի» II, III պրակները), ինչպես նաև ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի արխիվում պահվող մյուս բնագրերը: Սակայն, չնայած հիշյալ վրստահների կամ ստուգելի նյութերին, Գրիգորյանը այդ բնագրերը մեջ է բերում ոչ թե գիտական, նույնական վերծանություններից, այլ անցյալ գարում կատարված ոչ գիտական, աղավաղված ընդօրինակություններից, որի հետևանքով պարզ փորագրված, դյուրին կարդացվող բառերն ու տերմինները շրջանառության մեջ են մտել իբրև ալյափոխված տառակույտեր, անիմաստ բառաբեկորներ, անիրական տեղանուններ կամ անձնանուններ: Այսպես, 106 էջում իբրև խոշոր նվիրատվության օրինակ, գետեղելով նորավանքի 1292 թ. մի բնագիր, Գրիգորյանը վերջինիս հեղինակ է համարում Տարսայիճին և Մինախաթունին, այնինչ Տարսայիճը այդ ժամանակ կենդանի չէր, և նվիրագիրն էլ փորագրված է նրա հիշատակին: Թե ինչ աղավաղումներով է ներկայացվում բուն արձանագրությունը, կարելի է պատկերացնել հետևյալ համեմատությունից.

Փորագրված է ֆարի վրա («Դիվան»,
III, էջ 238)

Մինախաթունիս, արֆաին. մեծագգի
գնորպետին այգին
Բնաշան առն ու իր Պագումին այգին
Ոգալէկին այգին
տեղն: ԺԲ: Գրվի

վասն հոգեց արֆաշաշուֆ տն
իմո Տարսաինին

Տպագրված է Գրիգորյանի գրում
(էջ 106)

Մինախաթունիս, արֆային, մեծարգի
գնորբերդին այգին
բնաշանու, Աննուէլբգումին այգին
Ուլբեգին այգին
տեղն ԺԲ գրֆի

վասն հարկից արֆաշաշուֆ տն
իմոյ Տարսայինին

Միթե այս անորոշ բառերը գրելուց առաջ հեղինակը չի մտածել, թե ինչ կարող են նշանակել բնաշանու, Աննուէլբգում, վասն հարկից տառաշարքերը կամ ինչքան հողատարածություն է «տեղն ԺԲ գրֆի»:

Ցույց տալու համար, որ միջնադարում գյուղերում դատերը վարելիս է եղել երեցը գեղջավազի մասնակցությամբ, Գրիգորյանը վկայակոչում է Կոշի մի վիմագիր, որի համաձայն իբր թե չըրի համար. ծագած վեներք լուծող «դատատուն աագբեղեցն» է եղել, և որ այդ դատատուր աագբերեցը դատը վարել է «եռդվյալ տանուտեբերի ներկայությամբ» (էջ 204): Կոշի տաճարի հիշյալ բնագրում հեռավոր ակնարկ անգամ չկա Գրիգորյանի մեջ բերածի մասին, և այդ բոլորը անհիմն հորինվածք է: Որպեսզի պարզ դառնա, թե հեղինակը ինչից ինչ է հորինել, տալիս ենք Կոշի այդ բնագրի նոր ընդօրինակությունը. «ՇԺ քվականիս (Գրիգորյանի գրքում՝ ՇԾ — 1101 թ. է) ես՝ հայր Յոհանէս բագում աշխատուրք Մաղաթին երդուեալ Կոշա տանուտեբաւս, դատավուն, աագբեղեցն, մանկեալն քափեցիս գրեալուր առուն...»¹:

Չխորանալով այս կարևոր վավերագրի մեկնության մեջ, նկատենք միայն, որ այստեղ խոսքը ոչ թե երգվյալ տանուտեբերի ներկայությամբ ավագ-

¹ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, № 3, էջ 239—240:

Լեւոյի վարած ղափի մասին է, այլ Լըբեմն վանքին պատկանած բնաշուր առուն քափելու, այսինքն վերկազնելու մասին, որ գլուխ են բերել բնագրում թվարկված պաշտոնյաները: Հիմնվելով Յաղացքարի նվիրագրերից մեկի վրա, հեղինակը այն միտքն է հայտնում, թե 1250 թ. Տարսալիճը «վանքի կրոնավորներին նվիրում է հողակտոր Դառնի գյուղում և Մաճուկաձորի այգին» (էջ 103): Յաղացքարի այս բնագիրը թվագրի և տեղանվան մասում փոքրինչ եղծված է, սակայն Ստ. Օրբելյանի երկում պահպանվել է նրա ազատ շարադրանքը, ըստ որի Տարսալիճը «հտ և ի վանսն Յաղացքարոյ գիւղ ի Դեղափունի գԴառնակերն և այգի մի ի Մաճուկայ ձորի» (էջ 311): Ուրեմն՝ նվիրվել է Դառնակեր գյուղը և Մաճուկաձորի այգին, մինչդեռ Դրիգորյանը մի քանի անգամ մեջ բերելով վիժագիրը և Օրբելյանի հատվածը, դրանք տարբեր նվիրագրեր է համարում, կարծելով, թե նվիրվել է թե՛ Դառնակեր գյուղը, թե՛ հողակտոր Դառնիում (էջ 48, 61, 83, 103), Բացի դրանից, անբացատրելի է արձանագրության տարեթիվը՝ 1250: «Վիժական տարեգրում» (էջ 94) և Բարխուդարյանի վերծանության մեջ («Դիվան», III, էջ 149) թվագիրը Զ (1251) է, սակայն Բարխուդարյանը փորագրման ժամանակը իրավամբ դնում է 1273 թվականից հետո, գտնելով, որ թվագրի մեջ պակասում են տասնավորն ու միավորը: Թանատի վանքին ընծայված կալվածքները Դրիգորյանը ներկայացնում է ըստ «Վիժական տարեգրի» խիստ աղավաղված և անորոշ. «զխսլն, ըղալնի հողերեն Դ հատովն և թմբերովն» (էջ 102—103), ըստ այսմ, իսկ և բղանին հողերեն (՝) անորոշ բառերը հասկացվել են տարբեր կալվածքներ, մինչդեռ քարի վրա պարզ կարդացվում է՝ «զխալին Ըղալանին հողերն իւր Դ հատովն եւ թմբերովն» («Դիվան», III, էջ 80), այսինքն՝ նվիրվել է իսալին Ըղալան վայրում գտնվող հողերը իրենց սահմաններով: Զգալի տարընթերցումներով և աղավաղումներով են ներկայացված նաև գրքի 47, 50, 54, 55, 103, 104, էջերում զետեղված վիժական արձանագրությունները:

Մետրապոլիտ Ստ. Օրբելյանի՝ Արատեսի վանքին հատկացրած գյուղերի անունները հեղինակը մեջ է բերում զգալի աղավաղումներով, թեև դրանք վերցված են «Դիվան» II էջ 126-ից. ըստ այսմ, բնագրում պարզ կարդացվող Կիտանցը դարձել է Կթանց, Փառակունիք՝ Փառագունի, Շիկակարք՝ Շիկարք, Քաթարանցը՝ Քաթարեանց (էջ 50, 260, 265): Վանանդի Ս. Խաչ վանքը դարձել է իսալի վանք (էջ 176, 260, «Այրարատ» 88): Հետևելով հնագետ Հ. Նղիազարյանին, Դրիգորյանը Յաղացքարի հնագույն եկեղեցու կառուցումը դնում է X դ. սկզբին, Սմբատ Բագրատունու օրոք (էջ 48), մինչդեռ Ստ. Տարոնացու երկում (էջ 176), որտեղից բաղված է տեղեկությունը, հուշարձանի շինության ժամանակը համարվում է X դ. առաջին կեսը, Աբաս թագավորի և Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ժամանակ:

Թե ինչ լրջությամբ է հեղինակը մոտենում առկույվող վիժագրերի վերծանությունների հավաստիությանը, կարելի է գաղափար կազմել հետևյալ օրինակից. գրքի 46 էջում զետեղելով Թանատի վանքի նվիրատվական արձանագրության շատ հստակ լուսանկարը, հեղինակը ջանք չի թափել գոնե վերծանելու այն կամ ստուգելու «Դիվան» III, էջ 77 բնագրի հետ և նրա բովանդակությունը մեջ է բերել նախորդ աղավաղ հրատարակությունից, որի հետևանքով նվիրատուի անունը՝ Հասիկ ներկայացվել է Յուսիկ, նվիրված ունեցվածքը՝ ասարանց կանոնավոր ձևի փոխարեն արդի բարբառային սրանց (էջ

120): Սակայն միայն «Վիմական տարեգրից» բերվող վիմական բնագրերը չեն, որ ներկայացվում են անիրական, աղավաղված վերծանություններով: Նույնն է վիճակը նաև ըստ ամենայնի գիտական, ստուգելի հրատարակություններից վերակազմված բնագրերի մեկնություններում: Ամեն ինչից երևում է, որ հեղինակը լինելով պատմաբան-վիմագրագետ, ոչ մի չափով չի հաղթահարել արձանագրությունների վերծանության և մեկնության հետ կապված դժվարությունները: Նշենք այս կարգի անճշտություններից մի քանիսը. «Դիվան»-ի III, էջ 220-ից մեջ բերելով Ջուրջի թոռ Ամիրայի 1291 թ. նվիրագիրը, հեղինակը նվիրված ունեցվածքը համարում է 23 ջորի (էջ 110), մինչդեռ բնագրում երկիցս նշված է միայն 3 (Գ) ջորի: Սխալ է հասկացվել խաթունի՝ Նորավանքին ընծայած արժեքները՝ 300 սպիտակ և Արվայում գտնվող այգին (էջ 104), մինչդեռ ըստ բնագրի («Դիվան» III, էջ 223) նվիրվել է միայն այգին, իսկ 300 սպիտակը հիշատակվում է խաթունի գնած և վանքին նվիրած այգու արժեքը շեշտելու համար: «Դիվան» III 246 էջից մեջ բերելով Նորավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսի շատ կարևոր բնագիրը, Գրիգորյանը Բարխուդարյանի մեծատառերով հրատարակածը դարձնում է սովորական, այսինքն՝ բացահայտում է անձնանուններն ու տեղանունները, միաժամանակ թույլ տալով մի շարք անճշտություններ, որոնց հետևանքով Սյունիքի վանական կալվածատիրության համար խիստ ուշագրավ այս վաներագիրը կորցնում է իր հավաստիությունը (էջ 121): Այսպես, հյուրատանը տրված արժեքների շարքում նշվում է. յակոռի՝ զեծանաղաւուն, որից չի իմացվում, թե ինչ է նվիրվել Ակոռի գյուղում, միթե մի ճեծանի դուռ (= ընծանաղաւուն), մինչդեռ Բարխուդարյանի մոտ ընծանաղաւուն դրված է զխադրով, տեղանուն է: Նույն ձևով յԱնապատ՝ զքզենին, ըստ Գրիգորյանի տեղում է մի քզենու ծառ, այնինչ Քզենին նույնպես տեղանուն, այգու անուն է: Բնագրում պարզ տպագրված է. Ի Վէղէ՝ զպարունին զնած բաժինն ճող, Ի Նրբոյն՝ զՄարդական Փարակ, Գրիգորյանն արտագրել է. Ի Վէղէ՝ զՄարդական փորակ..., ուրիշ ոչինչ: Այստեղ հեղինակը անտեսել է, որ Նրբոյն Նորավանքի գյուղերից մեկն է, որի Մարդական Փարակ դաշտամասը հատկացվում է հյուրատանը: Մնացել են չբացահայտված այս բնագրում այլ կալվածքների շարքում հիշատակված մարդկանց անունները՝ «տուի ի իւրաւնոցս... զՓռմաին, զՈվանիսին եւ զՊետրոսին...»: Ով ծանոթ է հայ վիմագրությանը, կնկատի, որ այդ երեք անձերը Նորավանքին պատկանող ճորտ-շինականներ են, որոնք ամբացվում են վանքի հյուրատանը: Գրիգորյանն արտագրելով այս անունները, դրանց ճորտեր չի համարում, քանի որ նրան Սյունիքում ճորտեր նվիրելու միայն մի դեպք է հայտնի՝ Սիրանես քարգործին «Երեւնիք տրված Աղապար Ըղուերձեցին» (էջ 236): Սյունիքի վանական կալվածատիրության մասին հետազոտության հեղինակին պետք է հայտնի լինեին ճորտեր նվիրելու այս և մյուս վկայությունները ևս, հատկապես Գ. Հովսեփյանի մատնանշածը Զինջիրլուի վանքում: Շփոթված է Սարգիս եպիսկոպոսի սույն անձանագրության ժամանակը. այստեղ ընդունելով Բարխուդարյանի կարծիքը բնագրի 1273—1290 թթ. արանքում փորագրվելու մասին (էջ 122), այլ առիթով հիշատակելով նույն բնագիրը, մոռանում է այս թվականը և նրա ժամանակը դնում

1251 թ. (էջ 119), Ի դեպ, թվարկված վրիպումների մի զգալի մասից հեղինակը կարող էր խուսափել, եթե ծանոթ լիներ բազմաշխատ Գ. Հովսեփյանի մնայուն ուսումնասիրություններին՝ Անհավատալի է թվում, որ Սյունիքի կալվածատիրության մասին գրողը կարող էր շրջանցել «սաղաքականքի» հեղինակի կուտակած ծովածավալ փաստական նյութերը նահանգի վանքերի, նրանց բարձր դպրոցների, հենց վանական սեփականատիրության մասին։ Այսպես, Զինչիրուի վանքի հիմնադրման ժամանակը Գրիգորյանը դնում է 1254 թ. (էջ 33), մինչդեռ վանքի մասին Գ. Հովսեփյանի մենագրության մեջ այդ թվականը ըստ շինարարական արձանագրության ԶԾ (1301) է³, Հայտնի է, որ Գ. Հովսեփյանը մանրամասն ներկայացնում է Սյունիքի մեջ մտնող Լուիի, Օծոփի, այլև Սպիաակավոր վանքերի անցուղարձը, Գրիգորյանի գրքուկում սրանց մասին ակնարկ անգամ չկա, հարևանցի հիշված է լուկ Սպիտակավար եկեղեցին (45), որը, չգիտես ինչ աղբյուրի հիմամբ, տեղագրվում է Թանատի վանքից 1—2 կմ հեռու (պետք է լինի՝ 13—14 կմ), այն էլ՝ Պոռաբերդի փեղերին(°)։

Իբրև ընդհանուր կանոն, հեղինակը չի ճանաչում իր առկոչած վիմագրերը, ինքնուրույն չի վերծանում կամ ստուգում դրանք և նրանց մասին դատողություններ է անում ոչ նույնական, անստույգ վերծանությունների հիմամբ։ Գրքի 81 էջում հեղինակը նշում է, որ Նորավանքի նավակատիքին ըստ վիմագրերի մասնակցել և ընծաներ է արել իշխան Բուպակը։ Այս առթիվ հղվում են «Վիմական տարեգիրը» և «Սիսականը», որպես թե տեղեկությունը քաղված է վանքի վիմագրերից։ Հեշտությամբ պարզվում է, որ Նորավանքում Բուպակի անունով արձանագրություն չկա և չի եղել. ըստ որում Ալիշանը, իսկ ներանից «Վիմական տարեգիրը» Բուպակի տվյալ կալվածագիրը (վեիտ արձանի) արտագրել են Ստ. Օրբելյանի երկից և ոչ թե վիմագրերից։

Թեև հեղինակը քանիցս հավաստիացնում է, որ լինելով Սյունիքի վանքերում, անձամբ վերծանել, ստուգել է բնագրերը և ունի իր սեփական հավաքածուն, սակայն աշխատության մեջ այդ հավաքածուի նյութերին չենք հանդիպում։ Միայն 115 էջում ակնարկվում է Արծվանիստ գյուղի մի խաչքարի արձանագրության մասին, որն իբր չի հրատարակված և մեջբերվում է սեփական հավաքածուից։ Գրիգորյանը չի բերում բնագիրը, այլ գրքի 47 և 115 էջերում վերապատմում է նրա բովանդակությունը՝ երկու առանձին հուշարձանների վերագրելով այն, ըստ որում առաջին դեպքում թվականը 1273 է, երկրորդում՝ 1281։ Ահա վերջինիս բովանդակությունը ըստ հեղինակի. «Խաչքարի վրա փորագրված է 1281 թ. մի արձանագրություն, որի համաձայն Տառսային Օրբելյանին հպատակվող տեղական իշխանները Վանեվանին հատկացնում են երկու գյուղի սահման իրենց կիրակնաշրմով»։ Գրեթե նույնն է ասվում 1273 թ. խաչքարի մասին։ Այստեղ քանի բառ, այնքան սխալ կա. նախ Արծվանիստի խաչքարը և նրա բնագիրը մեկն է, այն էլ թվագրված ԶԴ (1285) թ., ապա այն բոլորովին էլ անտիպ չէ, այլ գիտականորեն ճշգրտակված է երկու անգամ՝ 1964 թ. Ս. Բարխուդարյանի հայտնի հոդվածում և վերջերս «Դիվանի» IV պրակում, որի նյութերին Գրիգորյանը ծանոթ է եղել։ Սակայն ամենաանհասկանալի աղճատումը տեղի է ունեցել բնագրի բովանդակության հետ. պարզիպարզ ասենք, որ այստեղ վանքին իրենց շրմով երկու գյուղեր նվիրելու մասին ոչինչ չի ասված, և սա նվիրատու-

³ Նույն տեղում, էջ 16—17։

վական արձանագրություն չէ: Խաչքարը սահմանային կռթող է. կանգնեցված երկու գյուղերի սահմանում և նրա երեսին փորագրված է շրջակա գյուղերի միջև ջրօգտագործման կառքը սահմանող պայմանագիր⁴: Մի՞թե վիճական բնագրերի այսպիսի վերծանությամբ հնարավոր է իրական պատկերացում կազմել Սյունիքի վանական կալվածատիրության մասին:

Մատենագրական վկայությունների մի մասը նույնպես արժանացել է վիճաբերի բախտին. այստեղ ևս հանդիպում են բազմաթիվ անիրական մեկնություններ, ճիշտ չընկալված մտքեր: Նշենք դրանցից երկուսը. Սեանա վանքի ժամանակագրությունը տալիս Գրիգորյանը նշում է, թե «Գագիկ թագավորը Սեանա վանքի միաբանությանը հետագայում նվիրեց նաև Շողագա և կեղեցիկ» (էջ 36), որպես թե այս տեղեկությունը հայտնում է Ստ. Տարոնացիին իր երկի 259 էջում: Բայց պատմիչը այդպիսի անհեթեթ բան չի ասում, այլ՝ «Իսկ Գագիկ յառուս մանկութեան իւրոյ յորժամ շրջէր նա ի գաւառին Գեղամայ տայ նմա (Սեանա վանքի վանական Սարգսին — Ս. Ա.) տեղի և վանս բնակութեան գլանսն, որ յաղագս ծագման իրիւ լուսոյ աստուածայնոյ՝ Շողագայ անուանի», ըստ այսմ, երիտասարդ Գագիկը Սարգսին տալիս է Շողագայ վանքը, այսինքն նրան դարձնում է այդ վանքի վանահայր: Իբրև միջնադարում վանքերը հափշտակելու և ապա ետ վերագարձնելու մասին վկայություն, հեղինակը մատնացույց է անում Ստ. Օրբելյանի հետևյալ նախադասությունը. «գնորաշինիկ և գնեռաւորիվանս այլ ի Տաթևոյ սուրբ նշանս դարձուցի իմ թագաւորիս Սենեքերիմայ հրամանաւ» (էջ 68): Գրիգորյանը այստեղ իբրև ետ վերագարձվող վանք է դիտել Զեռաւորիվան գյուղը, մոռանալով, որ սույն գրքուկի 127 էջում նույն տեղանունը գյուղ է համարել:

Սյունիքի խոշոր վանքերի սեփական գյուղերի ցուցակը իբրև տեղեկատու աղբյուր կարևոր նշանակություն կարող էր ունենալ նահանգի վանական սեփականատիրության այլևայլ հարցեր լուսաբանելու առումով, սակայն աշխատության 59—61 էջերում զետեղված այդ ցուցակը զգալի չափով թերի է, հավաստիությունից զուրկ և այս տեսքով չի կարող քիչ թե շատ իրական պատկերացում տալ վանքապատկան տիրույթների մասին:

Նշում ենք այդ ցուցակում մեր նկատած վրիպումները. Տաթևի վանքն ըստ Գրիգորյանի ցուցակի մինչև 13-րդ դարը ունեցել է 32 գյուղ, բայց այս քանակից դուրս են մնացել Զեռաւորիվան (239)⁵, Յուրագետ (157), Դռառդվան (167), Կտկոյ (167), Մացարգ (167), Քարաւնիկ (167), Նդեգ (167), զեղ ի Բարկուշատի (242), Գրուակ (224) գյուղերը: Սրանցից մի քանիսը այլ առիթներով հիշված են Գրիգորյանի գրքում, մնացածները բնավ հայտնի չեն հեղինակին: Գողեվան կամ Գողեվան գյուղը (223, 224) մեկ կալված է համարված (էջ 259), մեկ գյուղ՝ Գողեան անհարկի «սրբագրումով» (126): Շողագա վանքի 2 սեփական գյուղերից մեկը չկա ցուցակում, դա համանուն գյուղն է, որ իշխանուհի Մարիամը «գնեալ ի հագարացի մարդկանէ ընդ 60.000 դրամի» (127), նվիրել է իր կառուցած վանքին: Վանեվանի գյուղերի քանակը՝ 5, վերցված է Ստ. Օրբելյանից: Թվում է, ավելի հավաստի է ար-

⁴ Ս. Բարխուդարյան, Դիտողություններ և նոր նյութեր Հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ (Բնյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության ժողովածու), Երևան, 1964, էջ 267, հմմտ. «Դիվան» IV, էջ 125:

⁵ Փակագծերում նշվում են Ստ. Օրբելյանի «Պատմության» 1361 թ. մոսկովյան հրատարակության էջերը:

ձանադրությունը, որտեղ պարզ փորագրված է «Դ (4) գեղո սանման» (չկա Սդարոյ վանք գյուղը—«Գիվան», IV, 122), քանի որ պատմիչը այս տեղեկությունը բաղել է Վանկյանի տառարի արձանագրությունից: Այս վանքի պատկերի ցանկից դուրս է թողնվել Դեղձաճաղից (133): Վահանավանքի 3 պատկերի անունները Օրբելյանի երկի այդ մասում աղավաղված են, սակայն Դարևախտաբար դրանք գրության որոշ տարբերություններով հիշատակված են հարկացուցակում, Բաղթի գյուղերի շարքում, ըստ այսմ կամ գյուղերը 3 են՝ Աշաղու (ոչ թե Աշաղուագետ), Դետաբավայր (ոչ թե Արավայր), Շէկֆ, կամ պատկերի քանակը համարելով 4, դրանք կլինեն՝ Աշաղու, Աշաղուագետ, Արավայր, Շէկֆ: Գրիգորյանը անվերապահորեն ընդունելով Մ. էմինի անստույգ բնթերցումը, պատկերի քանակը համարում է 3 (Աշաղուագետ, Արավայր, Շէկֆ) և նույնիսկ փորձում տեղագրել դրանք, առանց Օրբելյանի երկի մյուս հրատարակությունների միջոցով պարզելու գյուղերի իրական քանակն ու անվանումները:

Նորավանքի գյուղերի թվում Դեիշիկաձորը չպետք է լիներ, քանի որ ըստ վիմադրի ընծավել է ոչ թե այդ գյուղը այլ՝ «այգին ի Դեիշկաձոր» («Գիվան» III, № 693): Այստեղ հիշատակված Փողանաճ գյուղ գոյություն չունի (301, 360), Օրբելյանի նվիրագրում կա Փոշաճաճ, բայց սա գյուղ չէ, այլ դավառակ, քանի որ ասվում է «Ի Փոշաճաճն գՍԲ Սաճակ եւ Աբասաշէն», այսինքն Փոշաճաճում գտնվող հիշյալ գյուղերը («Գիվան» III, № 685): Սև-փական գյուղեր ունեցող վանքերի թվում չի հիշված Հերհերի խոշոր սեփականատեր վանքը, որին 1289 թ. Ստ. Օրբելյանը նվիրել է իր «հերենի գեղն գԱկող» («Գիվան» III, № 133):

Գրախոսվող աշխատության մեջ հեղինակն աշխատում է մեկնաբանել աղբյուրներում հանդիպող մի շարք նոր կամ քիչ ծանոթ բառեր, սակայն այդ անելիս նա չի հետևում ամեն մի ստուգաբանության առաջադրվող ամենատարրական պահանջին՝ հաշվի առել մինչ այդ ասվածը և ապա առաջարկել սեփականը, ավելին, Գրիգորյանը նույնիսկ ջանք չի թափում աչքի անցկացնելու հայերենի բառարանները կամ տեղեկատու դրականությունը: Այսպես, Օրբելյանի՝ «տնկեաց բազում այգիս և ուրթս սուրեկս» (185) հատվածի ընդգծված բառը հասկանում է՝ ձիթատու հատիկ, ձիթաբույս, գտնելով, որ «Տաթևի վանքը սուրեկի դաշտեր ուներ Ցաքուտ վայրում» (119): Սակայն հայտնի է, որ սույն սուրեկը ոչ թե մի քանի բարբառներում պահպանված սուրեկ ձիթատու բույսը կամ հատիկն է այլ՝ խաղողի բնտիբ վազ (ուրթս սուրեկը): Ուրեմն Ցաքուտում խաղողի այգիներ են տնկվել և ոչ թե սուրեկի արտեր: Անդրադառնալով Կաղանկատվացու երկում վկայված վսամ եկեղեցի կապակցությանը, Գրիգորյանը առաջ է քաշում վսամ բառի իր մեկնությունը, ըստ որի «վսամ բառը հավանաբար աղվաններեն է և նշանակում է գլխավոր» (56): Միթե նա չգիտի, որ վսամ բառը հայկական բառահիմքի վրա սպառնիչ ստուգաբանված է հայերենի բոլոր բառարաններում և Կաղանկատվացու երկի թարգմանություններում, ըստ որում, այդ բացատրությունը դեռևս որևէ առարկության չի հանդիպել: Ավելին, նույնիսկ Կաղանկատվացու երկում հայտնի նպատակներով աղվանիդմենի որոնողները վսամը աղվանիդմի օրինակ չեն համարել: Իր նոր «ստուգաբանությանը» Գրիգորյանը մի քայլ առաջ է անցնում աղվանիդմենի որոնողներից և առանց որևէ հիմքի բնիկ հայերեն վսամ բառը (=վէս, վսեամ, վսեմ) համարում աղվաններեն: Աշխատության 102 էջում

մեջ բերելով «ես՝ Դաւիթ եւ Միրան գաւգանն տվաք» (Պիվան II, 109) հատվածի շարադրանքը, ընդգծված բառը բացատրում է լորից օգտվելու համար հատուկ հարկ», լռելային հասկացնելով, որ այդ մեկնությունը ինքն է կատարել: Հայ վիմագրությանը ծանոթ ամեն ոք գիտի, որ աւգան = արգան միայն վիմագրերում վկայված հարկային տերմինի գլուղը, նրա ստուգաբանությունը և մեկնությունը պատկանում են Ս. Բարխուդարյանին, որը հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել այդ հարցին⁶: Քանի որ արգան տերմինի վկայությունների մեծ մասը Սյունիքում է, սպասելի էր, որ նահանգի կալվածատիրություն մասին գրող հեղինակը փորձ կկատարեր ներկայացնելու այդ ջրահարկի դրսևորումները, ո՞ւմ օգտին, ի՞նչ կարգով, ի՞նչ հողամասերից կամ ցանքերից հարկումը, սակայն այս բոլորը, որ մասնակիորեն շոշափված է Բարխուդարյանի հողավածում, չենք գտնում Գրիգորյանի աշխատության մեջ:

Գ. Գրիգորյանի «Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX—XIII դարերում» մենագրությունը օգտակար կարող է լինել միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակութային պատմությունն ուսումնասիրողների համար, եթե հաշվի առնվեն ու շտկվեն աշխատության մեջ տեղ գտած և մեր կողմից նշված փաստական անճշտությունները, վրիպումները և չհիմնավորված եզրակացությունները:

Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

Բաղասիրական գիտությունների քեկեածու

⁶ Ս. Բարխուդարյան, Նշվ. աշխ., էջ 275—277,